

УДК 097(477)"1991/...

Цитування:

Скаканді Ю. Ю. Трансформація екслібриса в Україні доби незалежності: художня образність та графіка. *Мистецтвознавчі записки* : зб. наук. пр. 2023. Вип. 43. С. 39–44.

Skakandi Yu. (2023). Transformation of Bookplates in Ukraine in the Era of Independence: Artistic Imagery and Graphics. *Mystetstvoznavchi zapysky*: zb. nauk. pr., 43, 39–44 [in Ukrainian].

Скаканді Юлій Юлійович,
професор кафедри дизайну
Державного університету
інфраструктури та технологій,
народний художник України
<https://orcid.org/0000-0001-8897-0439>
Skakandi24@gmail.com

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕКСЛІБРИСА В УКРАЇНІ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ХУДОЖНЯ ОБРАЗНІСТЬ ТА ГРАФІКА

Метою дослідження є висвітлення трансформації екслібриса доби незалежності: художня образність та графіка. **Методологія** роботи полягає в залученні аналітичного підходу задля висвітлення особливостей розвитку екслібриса доби незалежності. Важливим елементом досліджень стали спостереження, опис, що дозволило дослідити та окреслити окремі аспекти міжнародної культурної співпраці, зокрема активної участі у міжнародних виставках-конкурсах. **Новизна** дослідження полягає в систематизації та узагальненні досягнень графіки малих форм, важливих історичних та соціокультурних змін, які засвідчили поглиблений інтерес до неї з боку художників-графіків. Вперше підсумовано обсяг найбільш значних видань підготовлених українськими науковцями на шляху ґрунтовного дослідження екслібрисної спадщини. Наочно продемонстровано виконання поставлених у меті дослідження задач. **Висновки.** Значні досягнення українських екслібрисистів за роки Незалежності стали результатом серйозного зрушення у політичній, соціальній, економічній системі країни. Книжковим знаком зацікавилися навчальні заклади культури, музеї та бібліотеки, що сприяло появі навчальних видань і наукових досліджень, які стимулювали поглиблене вивчення етапів його розвитку та символічної мови. Активізувалася виставкова діяльність, про український екслібрис дізналися в багатьох країнах світу й належним чином оцінили його досягнення. Були проведені за кордоном не лише колективні, а й персональні виставки відомих художників. Появі нових книжкових знаків сприяли численні виставки-конкурси до ювілейних дат, які проводилися у багатьох країнах світу, також знайшли відображення в творчості екслібрисистів, вони спонукали їх не лише до нових творчих звершень, а й сприяли створенню численної портретної галереї видатних діячів культури і мистецтва. Мистецтво графіки малих форм доби незалежності позначається, перш за все, утворенням нових парадигм та канонів, особлива увага звернена до національної тематики.

Ключові слова: екслібрис, трансформація, колекціонери, видання, виставки, музеї, бібліотеки, ювілеї.

Skakandi Yuliy, Professor, Design Department, State University of Infrastructure and Technologies, People's Artist of Ukraine

Transformation of Bookplates in Ukraine in the Era of Independence: Artistic Imagery and Graphics

The purpose of the study is to highlight the transformation of the bookplate of the independence era: artistic imagery and graphics. **The research methodology** is to use an analytical approach to highlight the peculiarities of the development of the bookplate of the era of independence. An important element of the research was observation and description, which allowed us to explore and outline certain aspects of international cultural cooperation, including active participation in international exhibitions and competitions. **The novelty of the study** lies in the systematisation and generalisation of the achievements of small-form graphics, important historical and socio-cultural changes that have shown a deepened interest in it on the part of graphic artists. For the first time, the volume of the most significant publications prepared by Ukrainian scholars on the way to a thorough study of the bookplate heritage is summarised. The fulfilment of the research objectives is clearly demonstrated. **Conclusions.** Significant achievements of Ukrainian bookbinders during the years of Independence were the result of a major shift in the country's political, social, and economic system. Cultural institutions, museums, and libraries became interested in the bookplate, which led to the emergence of educational publications and research that stimulated an in-depth study of the stages of its development and symbolic language. Exhibition activities intensified, and Ukrainian bookplates became known in many countries around the world and were duly appreciated for their achievements. Not only collective but also personal exhibitions of famous artists were held abroad. The emergence of new book marks was facilitated by numerous exhibitions and competitions dedicated to anniversaries held in many countries of the world, and was also reflected in the work of bookplate designers, which encouraged them not only to new creative achievements, but also contributed to the creation of a large portrait

gallery of prominent cultural and artistic figures. The art of small-form graphics of the independence era is marked, first of all, by the creation of new paradigms and canons, with special attention paid to national themes.

Key words: bookplate, transformation, collectors, publications, exhibitions, museums, libraries, anniversaries.

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі розвитку суспільства відбуваються значні зміни, зокрема в мистецтві малої графіки. Образно-художня сутність українського книжкового знаку доби незалежності відрізняється багатоаспектністю. На неї вплинуло декілька факторів. Традиційно мова знаку однаковою мірою визначалася замовником і художником. Велике значення для розвитку екслібриса мали їх виставки. Готуючись до них, художники у своїй праці виходили з їхньої тематики. Опрацьовуючи її, виконували книжкові знаки тих, хто був причетний до її розкриття в тій чи іншій формі, зокрема організаторів експозиції. Більшість художників, звертаючись до екслібриса, тяжіли до символічного відображення поглядів і переконань суспільства, розкриття самосвідомості українців. Особливо цікавим виявилось звернення художників до образів письменників і вчених. Вони розкриті головним чином через портретні зображення, а також шляхом переосмислення головних їхніх ідей, закорінених в образах героїв літературних творів і в окремих цитатах. Важливою складовою нашого часу став підвищений інтерес до опрацювання екслібрисних зібрань, завдяки чому з'явилася низка наукових досліджень, які стимулюватимуть інтерес до цього жанру мистецтва малої графіки.

Сучасний екслібрис яскраво демонструє національний вираз, створення притаманної тільки йому образно-художньої системи, утвердження символу-знаку високого ідейного змісту, який впливаючи на суспільство, змінює його.

Аналіз досліджень і публікацій. Цілий ряд наукових розробок постулюються з розкриттям різних аспектів заявленої нами теми. Це видання дослідників та пропагандистів українського екслібриса П. Нестеренка, Ю. Каменецької, О. Кузьменка, В. Співака, Д. Жижина, а також музейних та бібліотечних працівників Н. Кольцової, Л. Купчинської, Л. Дениско, Ю. Рудакової, Н. Кот-Копистянської, Л. Іжик. Таким чином, український книжковий знак як об'єкт наукового дослідження завойовує свою нішу серед важливих напрямів державної культурної політики та розвитку громадянського суспільства при входженні України у євроінтеграційний контекст сучасності.

Метою статті є висвітлення дослідницької роботи музейних та бібліотечних працівників та інших дослідників книжкового знаку, яка набула особливої продуктивності за доби незалежності України.

Виклад основного матеріалу. Мистецтво екслібриса займає особливе місце в українській національній культурі і мистецькому житті художників і колекціонерів. Книжковий знак для тих, хто цінує в книзі грамотно підібрану гарнітуру шрифту, віртуозність заставки, фронтиспису, кінцівки, ілюстрацій, зовнішнього оформлення. Водночас, екслібрис – один з основних, часто єдиний інформаційний матеріал для вивчення історії і складу приватних і публічних бібліотек, ротачії книжок у збірках. Він традиційно виконується в естампних техніках графіки, які дозволяють отримати тираж з друкарської форми. Різцева гравюра, офорт, літографія, ксилографія, ліногравюра використовуються майстрами книжкового знаку здавна. Нині, з появою комп'ютерної техніки, легко отримати необмежений тираж безпосередньо з оригінального рисунку художника, проте він поступається традиційним технікам й такі екслібриси іноді не приймаються на виставки, адже не за кожним комп'ютером сидить фаховий художник.

За останні десятиліття відбулися великі зміни у мистецтві книжкового знаку, які сприяли активній творчій трансформації в художньому плані. Ці зміни почалися за кілька років до того, як Україна оголосила себе незалежною, а саме – ще в середині 1980-років, в часи так званої перебудови. Від неї віяло свіжими вітрами волі й можливості розширити кордони та поглибити сутність художньо-інформативного обміну. Екслібрис позбувся жорстких ідеологічних обмежень, це сприяло появі наукового видання «Історії українського екслібриса», опрацьованого київським мистецтвознавцем і колекціонером Петром Нестеренком [4]. Для цього необхідно було створити концепцію, згідно якої всі книжкові знаки, незалежно від національностей їхніх власників і художників, і знаходилися в бібліотечних зібраннях на теренах України, вважалися приналежними до вітчизняного набутку. Відомий випадок, коли за радянських часів подібне видання після виходу з друку з ідеологічних причин було повністю знищене.

З поміж інших видів образотворчого мистецтва графіка є вирішальною серед завдань як художнього, так і особистого розвитку, громадського і духовного становлення підростаючого покоління. Це зумовлено не тільки природою сприйняття графіки, а й тим, що вже в ранньому віці графічна діяльність становить одну з найдоступніших і емоційно-захоплюючих форм творчості. Враховуючи важливу роль екслібриса, як мистецтва, що відноситься до жанру малої графіки, викладачами образотворчого мистецтва було підготовлено ряд видань, які сприяли поглибленому вивченню етапів його розвитку та символічної мови. Це рекомендований до друку в 2010 році цикловою комісією декоративно-прикладного мистецтва та дизайну Черкаського художньо-технічного коледжу альбом-каталог декоративно-графічних книжкових знаків художників України «Мистецтво екслібрису» Віктора Співака [6]. Видання проілюстроване екслібрисами автора, а також А. Алексєєва, В. Сірого (Черкаси), О. Кульчицької, М. Курилича, Б. Сороки, М. Яціва (Львів), В. Лопати, В. Перевальського, В. Масика, Н. Денисової (Київ), В. Хвороста (Дніпро) та М. Неймеша (Харків). Наступного, 2011 року в Сумах з метою естетичного виховання особистості дітей засобами образотворчого мистецтва, зокрема книжкового знаку, директором сумської дитячої художньої школи ім. М. Г. Лисенка Олексієм Кузьменком було видано методичний посібник «Екслібрис як складова у вивченні книжкової графіки» [3]. Художником-графіком, дослідником і пропагандистом книжкової графіки в Україні ще на початку 1980-х років за підтримки товариства книголюбів міста був організований Клуб любителів екслібриса та графіки в місті Суми та Клуб юних екслібрисистів при дитячій художній школі, який став осередком творчості міста та підґрунтям для участі сумчан у першій Всеукраїнській виставці книжкового знаку в м. Києві. Посібник рекомендовано для викладачів спеціальних дисциплін початкових мистецьких закладів учителів загальноосвітніх навчальних закладів, студентів мистецьких факультетів.

З'явилось багато інших видань, присвячених досягненням художників саме у галузі екслібрису. Естафету в організації державних виставок, влаштованих Добровільним товариством книголюбів України, підпорядкованого радянській системі, яка диктувала їхню тематичну спрямованість, прийняв Український екслібрис-клуб, очолюваний з 1994 року П. Нестеренком.

Заснування клубу було офіційно визнано під час перебування групи українських художників на XV Міжнародному конгресі екслібрисистів, який відбувся в італійському Мілані. З того часу наші митці стали активними учасниками всіх конгресів, які проводилися кожні два роки, а також стали членами австрійського, німецького та інших клубів екслібрисистів, активізували участь у численних виставках екслібриса і малої графіки у багатьох країнах Європи, Азії й Америки.

Відбулися пріоритетні зміни й у графічних техніках, відійшла в минуле гравюра на дереві, їй на зміну прийшов синтетичний матеріал пластик, який позбавив художників копіткої роботи з підготовки дерева до гравірування. Потенційними замовниками власних екслібрисів за межами України надається перевага технікам глибокого друку, які тяжіють до ретельного опрацювання деталей та ілюстративності, не характерної для екслібриса, але приваблюють колекціонерів. Останні, оплачуючи замовлення, визначали тематику книжкових знаків, віддаючи перевагу сакральній тематиці, міфології, еротичі ті іншим мотивам.

Сучасних художників-екслібрисистів можна поділити на дві групи. До першої належить більшість, яка залюбки зголошується до участі у всіляких міжнародних-виставках конкурсах, що завершуються відзначенням переможців і нагородження їх різноманітними призами у вигляді фінансового заохочення, медалей, дипломів тощо. Учасники отримують каталоги з надрукованими роботами. До другої категорії входять більш успішні художники які, завдяки своїй оригінальній манері і високій художній майстерності, переважно у популярній серед замовників техніці глибокого друку, отримали широке визнання у всіх кутках світу. Вони працюють виключно на замовлення колекціонерів, а свої досягнення, разом з іншими майстрами, демонструють на звітних виставках, які кожні два роки влаштовуються на черговому міжнародному конгресі екслібрисистів. Серед популярних художників Костянтин Калинович з Києва, який отримав приз від чеського Товариства збирачів і приятелів екслібриса (SSPE) на одному з останніх - 37 Міжнародному конгресі екслібрисистів, що відбувся в Празі в 2018 році.

Популярним у сюжетах екслібрисів стає портретне зображення, його виконують художники, відзначаючи ювілейні дати, а також присвячуючи екслібриси пам'яті відомих митців чи діячів минулого. Одним з перших, що започаткував цю традицію, був киянин

Костянтин Козловський, який створив екслібрис пам'яті А. Ахматової з її характерним силуетним профілем на тлі пейзажу в техніці гравюри на дереві в 1973 році. Серед сучасних художників загальновідома творчість киянина Георгія Сергєєва, автора 850 книжкових знаків. Йому належить екслібриси пам'яті вченого Миколи Макаренка, актора Михайла Водяного, оперного співака Василя Сліпака та багатьох інших відомих особистостей. В екслібрисі пам'яті скульптора Івана Кавалерідзе Г. Сергєєв помістив його портрет і творіння рук – пам'ятник Тарасу Шевченку, встановлений у місті Ромни на Сумщині. Прикладом виготовлення екслібриса з портретом сучасника-ювіляра може бути книжковий знак Олексія Литвинова з Харкова. «Портретний образ, втілений у шрифтові та фонові елементи, задля створення експресивного і привабливого образу» – розповідає дослідниця екслібрисів Юлія Каменецька [2, 90]. З'явилися оригінальні зображення парного портрета в екслібрисі, коли портрет його власника розміщений поруч з кумиром в одній площині. Такі екслібриси широко практикує у техніці комп'ютерної графіки Володимир Окрутний з Тернополя.

Важливим елементом екслібрисів одесита Давида Беккера (1940–2022) є портретні зображення. Свою творчу діяльність у живопису, рисунку, гравюрі, травленні й літографії художник розпочав у 1960-ті, а з 1970 по 1980-ті роки використовує суху голку й мецо-тинто. В його активі понад тисячу виконаних у цій техніці екслібрисів. При такій кількості створених робіт важко виокремити якісь кращі портрети, проте все ж назовемо лише композиторів, виконаних на замовлення колекціонерів. Це композиції з портретами П. Чайковського, М. Римського-Корсакова, Д. Шостаковича, М. Мусоргського, М. Чюрльоніса, Ф. Шуберта, В. Моцарта, Д. Верді, Ж. Бізе, І. Баха, А. Вівальді, Д. Пучіні, Ф. Шопена та інших. Музика була однією з улюблених тем багатьох графічних робіт майстра, вона звучала в його мініатюрах. Варто зазначити, що Д. Беккер взяв участь у 73 виставках в Україні та 66 за кордоном і отримав чимало престижних нагород. Мав понад 60 персональних виставок.

До ювілейних дат останнього десятиліття було створено значну кількість екслібрисів з портретами М. Гоголя, Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Булгакова, В. Стефаніка, Г. Сковороди. Станкові портрети Тараса Шевченка роботи відомих художників-екслібрисистів С. Кирницького (Вінниця), І. Балана (Чернівці), Б. Романова

(Севєродонецьк), А. Алексєєва (Черкаси), В. Лопати і М. Стратілата (Київ) були використані в якості заставок до семи розділів науково-популярного видання П. Нестеренка «Шевченкіана в екслібрисі: 1917–2017» [5].

Поширеним явищем у культурному житті країни стали численні виставки екслібриса і графіки малих форм. Понад тридцять виставок в Україні та за її межами були проведені президентом Українського клубу екслібрисистів П. Нестеренком, починаючи з 1989 року. Зокрема, за кордоном вони відбулися в Мюнхені (1995, ФРН), Фредеріксхавні (1998, Королівство Данія), Лондоні (1999, Великобританія), у приміщенні Посольства Республіки Болгарії в Києві (2002), Лейпцигу (2003, ФРН), Москві (2012, РФ), Празі (2019, ЧР). До більшості з них були надруковані каталоги.

Влаштували виставки й інші шанувальники малої графіки, наприклад, у 2009 році Одеська обласна організація Національної спілки художників України (автор проекту Д. Жижин). Учасниками цієї виставки стали двадцять одеських художників, які навчалися у різноманітних навчальних закладах України. Вони продемонстрували майстерне володіння техніками глибокого та плоского друку, а також комп'ютерної графіки. За матеріалами виставки, у якій взяли участь 30 чоловік, було видано альбом-каталог з портретами учасників, дати й місця їх народження та освітнього закладу [6].

Активно відгукнулися екслібрисисти на численні ювілейні дати, їхні невеличкі книжкові мініатюри стали виконувати своєрідну плакатну місію. Серед них відзначення 500-річчя запорізького козацтва: виставка «Козацькому роду нема переводу» (Київ, Запоріжжя, 1991); виставка присвячена 75-річчю Союзу філателістів України (Мюнхен (ФРН), 1995); «Леся Українка та родина Косачів в екслібрисі» (с. Колодяжне, Волинської області, 2003); до 200-річчя від дня народження М. Гоголя «Гоголь-вернісаж» (Київ, 2009); до 110-ї річниці від дня народження відомого бібліографа та книгознавця Ярослава Стешенка (1904–1939) виставку екслібрисів з власної колекції, організував у 2014 році Музей видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького; виставку екслібриса, філателії, плаката до 200-річчя Кобзаря, 176-річчя викупу його з кріпацтва, 10-ї річниці відкриття Музею Тараса Шевченка у львівському Палаці мистецтв, організував і провів музей у 2014

році; виставка-конкурс екслібрисів, присвячена пам'яті художника, громадського діяча, вченого світового рівня, патріота України Миколи Макаренка (Київ, 2016); виставка-конкурс присвячена пам'яті видатного українського скульптора Івана Кавалерідзе (Київ, 2017); виставка екслібрисів до 100-річчя від дня заснування Української академії мистецтва (нині НАОМА) (Київ, 2017); до 150-річчя від дня народження письменника Василя Стефаника (Львів, 2021); до 130-річчя від дня народження письменника Михайла Булгакова (Київ, 2021). До відзначення 600-річчя з дня народження філософа Григорія Сковороди (2022) художники Юлія Каменецька з Києва, Денис Зозуля з Полтави і Володимир Окрутний з Тернополя створили в техніці комп'ютерної графіки меморіальні екслібриси.

За доби незалежності з'явилися численні публікації про музейні та бібліотечні зібрання екслібрисів, зокрема Національного художнього музею України (Київ), Музею «Кобзаря» (Черкаси), колекції М. А. Емельянова в Херсонському художньому музеї ім. О. О. Шовкуненка (Херсон), каталог книжкових знаків на книгах із колекції рідкісних видань Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (Київ), наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Я. Франка (Львів), книжкові знаки одеських бібліофілів з Одеської національної наукової бібліотеки ім. М. Горького (Одеса). Та справжньою подією в екслібрисному житті став каталог колекції книжкових знаків (12342 одиниці) Степана Давимуки, яку він подарував у 2014 році Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника. Альбом-каталог вийшов у Львові в трьох томах і проілюстрований численними екслібрисами. Його створення втілило мету, яка зводилася до розкриття історико-культурних і художніх особливостей українського книжкового знаку ХІХ–ХХ століть. Значна частина екслібрисів розкривала глибинну суть образу книжки та інших тем, тісно з нею пов'язаних. Упорядником і автором вступної частини Ларисою Купчинською було опрацьовано великий масив рукописних джерел і літератури. До фундаментального видання спричинилося багато друзів і колег, цьому сприяла значна фінансова допомога небайдужих людей. До певної міри, це стало своєрідною енциклопедією українського екслібриса.

Низку видань з екслібриса опублікував, у минулому київський, а нині берлінський, колекціонер Яків Бердичевський. Серед них особливо вагоме видання «Народ книги», яке

розповідає про давню любов євреїв до книги та демонструє численні їхні екслібриси [1].

2021 року аспірантка кафедри теорії та історії мистецтва Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури Юлія Каменецька захистила дисертацію на тему: «Український екслібрис кінця 1980-х–2010-х р.: традиції, трансформація, новітні здобутки», яка стала суттєвим доповненням до історії сучасного мистецтва.

Щороку українські майстри книжкового знаку беруть участь у численних виставках-конкурсах, які проводяться по всьому світу, й отримують престижні нагороди. Їхня творчість також була представлена в численних персональних виставках. Десятки художників були представлені в престижній Міжнародній енциклопедії екслібриса. Серед них кияни Романенков В, Агірба Р., Савіч О., Фенчак В, Сергєєв Г., Антюхін К., Виговський Р., Пугачевські А. і Г., Малишко П. і Т., Вишняк В. та інші. Це свідчить про невгасиму любов до цього жанру художників і колекціонерів й вселяє надію на подальші успіхи. За творчими успіхами українських митців постає багатовікова мудрість народу, його менталітет і світоглядні переконання.

Висновки. Книжковий знак на всіх етапах розвитку декларував причетність до великих культурно-ідеологічних програм. Важливою складовою в його поступу була виставкова діяльність, яка спонукала до вирішення чергових, поставлених часом задач. Завдяки цьому екслібрис був відповіддю на ті чи інші події та виклики часу. В основі образного виразу українського екслібриса лежить багата культура народу.

Характерною ознакою доби незалежності стали численні наукові дослідження екслібрисних зібрань. Опрацьовані й опубліковані музейними та бібліотечними дослідниками книжкові знаки спонукають до подальшого вивчення екслібриса в Україні, і не тільки. Вони демонструють виразну самотність українського екслібриса впродовж багатьох десятиліть, високу професійну майстерність, його яскравий національний характер.

Література

1. Бердичевский Я. И. Народ книги. К истории еврейского библиофильства в России. Издание 2-е дополненное. Киев: Дух і Літера, 2005. 348 с.
2. Каменецька Ю. Мистецтво портрета в сучасному українському екслібрисі. Вісник

Львівської національної академії мистецтв. Вип. 42. Львів, 2019. С. 90.

3. Кузьменко О. Д. Екслібрис як складова у вивченні книжкової графіки: методичний посібник. Суми, 2011. 100 с.

4. Нестеренко П. В. Історія українського екслібриса. Київ: Темпора, 2010. 328 с., іл.

5. Нестеренко П. В. Шевченкіана в екслібрисі: 1917–2017. 205-річчю від дня народження присвячується. Київ: Криниця, КВІЦ, 2019. 304 с.

6. Співак В. М. Мистецтво екслібрису: Альбом-каталог декоративно-графічних книжкових знаків художників України. Черкаси, 2010. 63 с.

7. Український книжковий знак XIX–XX століть. Каталог колекції Степана Давимуки: у 3 т. / НАН України ім. В. Стефаника; упоряд. і авт. вступ. част. Л. Купчинська; наук. ред. Л. Сніцарчук. Львів: Априорі, 2017. Т. I. А–Д; Т. II. Е–О; Т. III. П–Я. Додаток. 672 с., іл.

8. Эксибрис. Одесская областная организация Национального союза художников Украины. Автор проекта Д. Жижин. Одесса, 2009. 24 с.

References

1. Berdychevskiy Ya. Y. (2005). People of the book. To the history of Jewish bibliophilism in Russia. Yzdanye 2-e dopolnennoe. Kyev: Dukh i Litera. [In Russian].

2. Kamenetska Yu. (2019). The art of portraiture in a modern Ukrainian bookplate. Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv. Vyp. 42. Lviv. [In Ukrainian].

3. Kuzmenko O. D. (2011). Bookplate as a component in the study of book graphics. Metodychnyi posibnyk. Sumy. [In Ukrainian].

4. Nesterenko P. V. (2010). The history of the Ukrainian bookplate. Naukove vydannia. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].

5. Nesterenko P. V. (2019). Shevchenkian in bookplate: 1917–2017. Dedicated to the 205th anniversary of his birth. Kyiv: Krynytsia, KVITS. [In Ukrainian].

6. Spivak V. M. (2010). Bookplate art. Albom-kataloh dekoratyvno-hrafichnykh knyzhkovykh znakov khudozhnykiv Ukrainy. Cherkasy. [In Ukrainian].

7. Ukrainian book mark of the XIX-XX centuries. Catalog of the collection of Stepan Davymuka: in 3 volumes (2017) / NAN Ukrainy im. V. Stefanyka; uporiad. i avt. vstup. chast. Larysa Kupchynska; nauk. red. Lidiia Snitsarchuk. Lviv: Apriori. T. I. A–D; T. II. E–O; T. III. P–Ya. Dodatok. [In Ukrainian].

8. Bookplate. Odessa Regional Organisation of the National Union of Artists of Ukraine (2009). Avtor proekta D. Zhyzhyn. Odessa. [In Russian].

*Стаття надійшла до редакції 03.04.2023
Отримано після доопрацювання 04.05.2023
Прийнято до друку 12.05.2023*